

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ

Сумська філія

Кафедра юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з дисципліни «КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС»

**обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
262 Правоохоронна діяльність (поліцейські)**

за темою: «Кримінальне процесуальне законодавство та сфера його дії»

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
ХНУВС
Протокол від 29.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри юридичних дисциплін Сумської філії ХНУВС
(протокол від 29.08.2023 № 1)

Розробник:

1. Викладач кафедри юридичних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ Матус В.В.

Рецензент:

1. Доцент кафедри юридичних дисциплін Сумської філії ХНУВС, кандидат юридичних наук Пономарьова Я. О.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття, сутність і значення кримінального процесуального права
2. Джерела кримінального процесуального права України
3. Поняття, структура і види кримінальних процесуальних норм
4. Межі дії кримінального процесуального законодавства.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року №254к/96-ВР. Дата оновлення: 21.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 08.06.2021).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та доповн. станом на 24 липня 2020 р.: Офіц. текст. К.: Алерта. 2020. 324 с.
3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від від 2 червня 2016 р № 1402-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення 08.06.2021)
4. Про прокуратуру. Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 08.06.2021)
5. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 року URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3460-17/conv> (дата звернення 08.06.21)
6. Кримінальний процес України у 2-х част.: ч. 1: Досудове провадження: підручник / Бойко О.П., та ін. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; 2017. 327 с.
7. Кримінальний процес : підруч. Кол. авт. ; кер. авт. кол. д-р юрид. наук, доц. О.Ф. Кобзар. У 2-х ч. Ч. 2. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 235 с.
8. Кримінальний процес. Особлива частина (альбом схем) навч. посіб. /Л.Д. Удалова та ін. Київ: Центр учбової літератури. 2015. 224 с.
9. Кримінальне процесуальне право України Навчальний посібник для підготовки до іспитів. Київ : Центр учбової літератури. 2015. 216 с.
10. Кримінальний процес України: загальна частина: підручник О.О. Волобуєва та ін. Київ: ВД Дакор 2015. 172с.
11. Молдован В.В., Молован А.В., Канавець Р.С. Кримінальний процес України: лекції. Процесуальні документи. Навчальний посібник. 2- ге вид. із змін та доп. К.: Алерта, 2016. 360 с.
12. Погорецький М. А., Кучинська О. П. Процесуальні документи досудового розслідування (слідчого, прокурора, адвоката та слідчого судді). Вид. 2-ге, переробл. і допов. 2018. 254 с.
13. Сербін М. М., Солдатенко О. А. Практикум з кримінального процесу : навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 84 с.
14. Практикум зі складання процесуальних документів : навч. посіб. / О.П. Бойко та ін. Вид. 2-ге, переробл. і доп. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 308 с.
15. Гловюк І. В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. : монографія. Одеса : Юридична література, 2015. 712 с.
16. Функція судового контролю у кримінальному процесі: монографія / Удалова Л. Д., Савицький Д. О., Рожнова В. В., Ільєва Т. Г. Київ : Центр учбової літератури, 2015. 176 с.
17. Удалова Л. Д., Щериця С. І. Чинність кримінального процесуального закону : монографія. Київ : КНТ, 2014. 143 с.

Поняття, сутність і значення кримінального процесуального права

Кримінальне процесуальне право – це самостійна галузь правової системи України, сукупність норм, які регулюють діяльність органів досудового розслідування, прокуратури, слідчого судді та суду із розкриття кримінальних правопорушень, викриття й покарання винних, а також права й обов'язки громадян та юридичних осіб, які залучаються до сфери кримінального процесу. Ці норми встановлені державою з метою захисту правопорядку, кожної людини та юридичних осіб від злочинних посягань, а також для охорони прав і свобод осіб, що беруть участь у кримінальному процесі.

Кримінальне процесуальне право - це сукупність закріплених Конституцією України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та законами правових норм, що регулюють порядок діяльності органів розслідування, прокуратури та суду під час кримінального провадження щодо кримінальних правопорушень (кримінальних проступків і злочинів).

Кримінальне процесуальне право є самостійною галуззю права, бо має:

1. свій предмет правового регулювання (суспільні відносини, які складаються під час розслідування кримінального провадження, в судовому розгляді, а також при виконанні вироку, перевірці його законності та обґрунтованості);
2. свій, специфічний, метод правового регулювання (специфічний спосіб юридичного впливу на відповідні суспільні відносини).

Кримінальне процесуальне право здійснює свій регулятивний вплив через систему кримінально-процесуальних відносин, учасники котрих діють у межах наданих їм прав і покладених на них обов'язків. Кримінально-процесуальні відносини, які є предметом правового регулювання та мають юридичний і фактичний зміст.

Юридичним змістом цих відносин є зафіксовані у нормах кримінального процесуального права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників.

Фактичний зміст процесуальних відносин - це реально здійснювані їх учасниками дії, спрямовані на реалізацію своїх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що визначаються інтересами у кримінальному провадженні (публічними чи приватними).

Метод кримінального процесуального права - це категорія права, завдяки якій здійснюється юридичний вплив держави на суб'єктів правовідносин, що виникають, розвиваються і припиняються у кримінальному провадженні, а також їх взаємодія один з одним.

Більшість кримінально-процесуальних відносин врегульовано із застосуванням імперативного методу правового регулювання (методу влади і підкорення), що має примусовий характер. Відносини сторін правовідносин при цьому будуються «по вертикалі» (слідчий - обвинувачений). Метод використовують за схемою «обов'язок + відповідальність».

Для кримінального процесуального права як галузі публічного права є характерним спеціально-дозвільний тип правового регулювання, в основі якого лежить формула: «дозволено лише те, що прямо передбачено законом» (на відміну, скажімо, від загальнодозвільного типу правового регулювання, в основу якого покладено формулу: «дозволено все, що не заборонено»).

Кримінальне процесуальне право визначає завдання і систему кримінального процесу, порядок відносин суду, органів прокуратури, слідства між собою та з громадянами, що беруть участь у процесі, а також порядок і форму провадження процесуальних дій.

Значення кримінального процесуального права, його позитивна роль у житті суспільства визначаються передусім тим, що воно встановлює ефективний порядок розслідування та судового розгляду, забезпечуючи умови для успішної боротьби зі злочинністю, наділяючи органи держави, посадових осіб необхідними повноваженнями, створюючи передумови для виконання завдань кримінального судочинства. Кримінальне процесуальне право встановлює правила, дотримання яких необхідно для достовірного з'ясування обставин кожної справи, встановлення по ній істини, для справедливого здійснення правосуддя.

Як самостійна галузь права України, кримінальне процесуальне право має специфічні предмет та метод правового регулювання. Однак, як елемент системи права України, воно тісно пов'язане з іншими галузями права та галузями знань. Найтіснішим є зв'язок кримінального процесуального права із загальною теорією права, конституційним правом, кримінальним правом, криміналістикою, оперативно-розшуковою діяльністю.

2 Джерела кримінального процесуального права України

Кримінально-процесуальна діяльність та кримінально-процесуальні відносини регулюються нормами права, які виражені, закріплені в кримінальному процесуальному законі.

Кримінальне процесуальне право України - писане й кодифіковане. Єдиним джерелом кримінального процесуального права в Україні є закон.

Кримінальний процесуальний закон - це сукупність процесуальних норм, що регулюють кримінально-процесуальну діяльність і спрямовані на забезпечення виконання завдань кримінального судочинства.

Кримінальне процесуальне законодавство України складається з відповідних положень Конституції України, міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала ВРУ, КПК України та інших законів України (ч.2 ст.1 КПК України).

Джерелами кримінального процесуального права України є форми закріплення кримінально-процесуальних норм, що регулюють кримінально-процесуальні відносини та встановлені органами державної влади **під час реалізації ними функцій у законодавчій, виконавчій і судовій сферах, а також містяться в чинних міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та практиці Європейського суду з прав людини.**

Кримінальний процесуальний закон створює умови для правильного застосування кримінального та інших законів. Якщо кримінальний закон встановлює підстави, межі і види кримінальної відповідальності, то кримінальний процесуальний закон визначає порядок, правила, процедуру притягнення до кримінальної відповідальності, форми державної діяльності по розслідуванню кримінальних правопорушень і здійсненню правосуддя.

При цьому від ефективності процесуально-правового регулювання і найсуворішого дотримання всіх процесуальних норм залежить правильність застосування кримінального закону. Успіх боротьби зі злочинністю за допомогою кримінально-правових засобів може бути досягнутий шляхом застосування кримінально-процесуальних норм.

У разі невизначеності в питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню в конкретній справі, суд за клопотанням учасників процесу або за власною ініціативою зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України, який відповідно до ст. 150 Конституції може порушувати перед Конституційним Судом України питання про відповідність Конституції законів та інших нормативно-правових актів. Таке рішення може прийняти суд першої, касаційної чи наглядової інстанції в будь-якій стадії розгляду справи.

Суд безпосередньо застосовує Конституцію у разі: коли зі змісту норм Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом; коли закон, який був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй; коли правовідносини, що розглядаються судом, законом України не врегульовано, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою або Радою міністрів Автономної Республіки Крим, суперечить Конституції України; коли укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України. Якщо зі змісту конституційної норми випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом, суд при розгляді справи повинен застосувати тільки той закон, який ґрунтується на Конституції і не суперечить їй. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ст. 9).

Серед міжнародно-правових актів, що регулюють кримінально-процесуальну діяльність, можуть бути виділені окремі групи:

- 1. міжнародні конвенції, що визначають правове становище особи у сфері кримінального процесу та вимоги, що пред'являються до кримінально-процесуальних механізмів, які забезпечують охорону прав і свобод громадян у кримінальному судочинстві.** Зокрема, Верховною Радою України ратифіковані: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; Європейська конвенція про видачу правопорушників; Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах; Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах; Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом; Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах (Мінська конвенція); Європейська хартія регіональних мов або мов меншин; Конвенція про передачу осіб, які страждають психічними розладами, для проведення примусового лікування;
- 2. міжнародні конвенції, що спрямовані на співробітництво держав учасниць цих договорів на боротьбу зі злочинами, що мають міжнародний характер.** Серед таких конвенцій слід назвати Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом, Конвенцію Ради Європи про запобігання тероризму, Європейську конвенцію про кіберзлочинність, Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією.
- 3. двосторонні договори України про надання правової допомоги з кримінальних справ, ратифіковані Верховною Радою:** Договір між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах; Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах; Договір між Україною і Литовською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах; Договір між Україною і Республікою Грузія про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах; Договір між Україною і Канадою про взаємну правову допомогу у кримінальних справах тощо.
- 4. міжнародні договори, відносно яких Україна виступає правонаступником:** Договір між СРСР і Угорською Народною Республікою про надання правової допомоги у цивільних, сімейних та кримінальних справах; Договір між СРСР і Фінляндською Республікою про правовий захист та правову допомогу у цивільних, сімейних і кримінальних справах; Договір між СРСР і Алжирською Народною Демократичною Республікою про взаємне надання правової допомоги; Договір між СРСР і Республікою Кіпр про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах. У цих двосторонніх договорах визначається порядок надання правової допомоги у кримінальних справах - провадження слідчих дій, порядок видачі осіб, що вчинили злочин, та інші питання, пов'язані з провадженням у кримінальній справі.

На сучасному етапі розвитку кримінального судочинства збільшується питома вага міжвідомчих міжнародних договорів, укладених Офіс Генерального прокурора України, МВС, Міністерством юстиції з відповідними міністерствами та відомствами інших країн, а отже, й посилюється їх роль у сфері боротьби зі злочинністю. Наведені акти мають підзаконний характер, оскільки укладаються, як правило, на виконання міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою та в межах компетенції, визначеної законами.

Варто зауважити, що ефективність норм міжнародних договорів визначається якісним рівнем їх відображення в кримінальному процесуальному законодавстві України.

Залежно від характеру і рівня систематизації кримінальних процесуальних норм серед законів, що регулюють кримінально-процесуальну діяльність, важливе місце займають кодифікований акт (КПК), інші кодекси, що містять кримінально-процесуальні положення (наприклад, Кримінальний кодекс України, Митний кодекс України та ін.).

До чинного кримінального процесуального законодавства України належать, зокрема, закони України «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про адвокатуру», «Про судову експертизу», «Про

банки і банківську діяльність», «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», «Про міліцію», «Про Службу безпеки України» та ін.

Відповідно до ст. 46 «Обов'язкова сила судових рішень та їх виконання» розділу II Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод - держави, які ратифікують цю Конвенцію, зобов'язані «виконувати остаточне рішення Суду у будь-якій справі, в якій вони є сторонами». У розвиток наведених положень міжнародного акта у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року зобов'язано суди застосовувати при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Вплив рішень Європейського суду з прав людини на кримінальне процесуальне законодавство, правозастосовну практику, правосвідомість, науку виявляється в їх функціях. При цьому поряд із загальними функціями джерела кримінального процесуального права рішення Європейського суду з прав людини виконують ряд своїх специфічних функцій: тлумачну, формування досвіду застосування Конвенції та Протоколів до неї щодо захисту прав і свобод людини у сфері кримінального судочинства, удосконалення кримінального процесуального законодавства та правозастосовної практики, удосконалення правосуддя у кримінальних справах, інформаційну, взаємодії з наукою кримінального процесу та розвитку правової доктрини.

Для правильного з'ясування значення кримінальних процесуальних норм мають постанови Пленуму Верховного Суду України, в яких роз'яснюється зміст окремих кримінальних процесуальних норм і порядок застосування тих або інших положень КПК. Практика застосування кримінального процесуального законодавства повинна враховувати правові положення постанов Пленуму Верховного Суду України, в яких тлумачаться кримінальні процесуальні норми.

Отже, керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, а також накази, інструкції та вказівки Генерального прокурора та міністра внутрішніх справ України не є джерелами кримінального процесуального права України, оскільки вони містять не нові норми права, вони лише тлумачать, роз'яснюють судам та органам розслідування і прокурорам правильне застосування вже чинних правових норм, сформульованих вищими органами державної влади в законах. Цими нормами й керуються органи досудового розслідування, прокуратури й суду під час кримінального провадження.

Виходячи з вищенаведеного, вкрай необхідно зрозуміти, що ж таке тлумачення норми права? Тлумачення це - важливий елемент процесу застосування будь-якої правової норми. За допомогою тлумачення можна визначити дійсний зміст норми права та її справжнє місце в системі права, її силу, межі дії, смислові зв'язки з іншими нормами, чи є відповідність між нею і встановленими фактичними обставинами тощо. Результатом тлумачення повинно бути нове значення норми, що обумовлює повну визначеність смислу норми кримінального процесуального права. Тлумачення забезпечує ефективність нормативної регламентації кримінально-процесуальних відносин.

Отже, під тлумаченням норм кримінального процесуального права слід розуміти розумовий процес з'ясування відповідними суб'єктами змісту норм права, а також діяльність суб'єктів кримінального процесу по роз'ясненню таких норм з метою забезпечення правильного і однакового застосування правових норм, усунення або подолання їх недоліків.

Тлумачення:

1. є базисною складовою, на основі якої починається, розвивається і завершується правозастосовний процес;
2. не обмежується лише рамками правозастосування, а передувє йому і супроводжує відповідну діяльність після її закінчення (набрання підсумковим рішенням законної сили, звернення його до виконання).

Розрізняють тлумачення-з'ясування смислу норми права правозастосувачем; тлумачення-роз'яснення (пояснення) правової норми, що дається тими або іншими

державними органами і окремими особами поза правозастосовним процесом; тлумачення з метою з'ясування співвідношення між змістом правової норми та її текстуальним вираженням, або тлумачення за обсягом.

Тлумачення-роз'яснення може бути офіційним (нормативним, у тому числі автентичним і казуальним) і неофіційним, тобто позбавленим обов'язкової юридичної сили (доктринальним, професійним і т. п.).

Офіційне тлумачення є засобом розвитку механізму кримінально-процесуального регулювання. Участь офіційного тлумачення в розвитку механізму кримінально-процесуального регулювання обумовлена його здатністю виявляти потреби в удосконаленні кримінального процесуального законодавства, розробляти правоположення, які є матеріалом для створення, зміни норм права, формувати принципи, концептуальні основи та напрями реформування кримінального судочинства. Акти офіційного тлумачення кримінальних процесуальних норм приймаються уповноваженими суб'єктами, містять роз'яснення кримінальних процесуальних норм, мають обов'язковий характер, правові позиції і правоположення, які містяться в цих актах, забезпечені заходами державного впливу.

Застосування кримінального процесуального закону за аналогією - це застосування під час кримінального провадження закону, що регулює схожі (аналогічні) відносини. **Аналогія** - це подібність, схожість у чому-небудь між предметами, явищами, поняттями; застосування до випадку, непередбаченого законом, норми права, що передбачає інші схожі випадки, а також вирішення будь-якої справи на основі загальних засад законодавства і загальної політики держави. Отже, ті аспекти кримінально-процесуальної діяльності, що не врегульовані законодавцем, регулюються за аналогією іншими нормами кримінального процесуального закону. Наприклад, постановленню вироку передуює нарада суддів під керівництвом головуючого. Ніхто із суддів не має права утримуватися від голосування. Головуючий голосує останнім. Суддя, який залишився в меншості, має право викласти письмово свою окрему думку, яка додається до справи, але оголошенню не підлягає. Водночас детально не врегульовано дії суддів при винесенні ухвали в нарадчій кімнаті. Тому зазначені норми щодо винесення вироку за аналогією мають застосовуватись і при винесенні судом ухвали в нарадчій кімнаті.

Для того, щоб застосування кримінального процесуального закону за аналогією не призвело до порушення засади законності, слід додержуватися низки умов. Таких умов є три:

1. передбачений процесуальним законом випадок має бути подібним до того, до якого закон застосовується за аналогією;
2. застосування закону за аналогією в жодному разі не може обмежувати процесуальні права суб'єктів, які беруть участь у справі, або покладати на них не передбачені законом обов'язки;
3. не допустити вчинення органами досудового розслідування, прокуратурою і судом процесуальних дій, що не передбачені нормами кримінального процесуального закону.

3 Поняття, структура і види кримінальних процесуальних норм

Як і всі правові норми, кримінально-процесуальні норми мають визначену структуру, власне поняття та види. Загальні положення щодо норм права, які розглядаються у межах навчальної дисципліни «Теорія держави і права», характерні і для норм кримінального процесуального права. Однак, оскільки вони регламентують специфічні суспільні відносини, то слід зважати й на їх особливості.

Кримінальні процесуальні норми – це встановлені державою загальнообов'язкові правила поведінки суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, виконання яких забезпечується, в основному, добровільними діями учасників процесу, а у необхідних випадках – засобами державного примусу і загрозою юридичної відповідальності.

Кримінальні процесуальні норми - початкова, визначальна ланка в механізмі кримінально-процесуального регулювання. У них безпосередньо виявляється воля держави

щодо необхідного порядку розслідування і вирішення кримінального провадження, визначаються процесуальний статус суб'єктів кримінального провадження, порядок провадження слідчих (розшукових) та негласних (розшукових) дій, застосування заходів процесуального примусу тощо. Водночас, якщо для багатьох суб'єктів кримінального провадження засвоєння кримінальних процесуальних норм є правом, то для компетентних органів держави і відповідних посадовців, діяльність яких здійснюється у формі застосування таких норм, це – державний обов'язок.

Ознаки кримінальної процесуальної норми:

1. це загальновизнане правило поведінки, що формулюється державою та має загальнообов'язковий характер (положення норм права повинні сприйматися як безумовна вказівка до дій, що виходить з державних структур, і не підлягають обговоренню або оцінці з приводу їх доцільності чи раціональності);
2. це формально визначене правило поведінки (в нормі закріплюються права й обов'язки суб'єктів кримінального провадження, а також санкції за порушення встановлених норм; приписи норм повинні виконуватися в тому обсязі, в якому вони формально закріплені);
3. це правило поведінки загального характеру (правило поведінки адресовано не конкретній особі, а поширюється на всіх, хто стає суб'єктом відносин, що регламентується нормою права);
4. це правило поведінки, що набуває характеру нормативності у чітко встановленому порядку (норма стає такою тоді, коли вона видається вповноваженим на те органом у межах його компетенції і в межах встановленої процедури, тобто з дотриманням порядку розроблення, обговорення, прийняття, набуття чинності, зміни та відміни дії і змісту норм);
5. це правило, дотримання якого забезпечується державою (держава створює реальні умови і засоби, що сприяють безперешкодному дотриманню правил поведінки, а також створюються засоби заохочення, переконання, примусу і санкцій за невиконання вимог).

Як і всі правові норми, кримінальні процесуальні норми мають визначену структуру, вони складаються з гіпотези, диспозиції і санкції.

Гіпотеза правової норми вказує на те, коли і при яких умовах (обставинах) необхідно керуватися даною правовою нормою (визначає умову при наявності якої дана норма повинна застосовуватись).

Диспозиція визначає, хто є учасником конкретних відносин, які регулюються даною правовою нормою, і яка поведінка передбачається або дозволяється даною правовою нормою (містить сам припис правило поведінки).

Санкція вказує на те, які негативні наслідки тягне за собою невиконання передумов (умов) даної правової норми (передбачає несприятливі для суб'єкта наслідки, які настають при невиконанні норм).

Наприклад, в ч. 3 ст. 373 КПК України міститься кримінальну процесуальну норму такого змісту: «Обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише за умови доведення у ході судового розгляду винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення».

Цю норму можна викласти таким чином: якщо суд при винесенні вироку обговорює питання щодо винності або невинності обвинуваченого (гіпотеза), то в обвинувальний вирок суд не може вкладати припущення і може постановити такий вирок лише тоді, коли даними судового процесу доказана вина обвинуваченого (диспозиція). Санкція вказана в ст. 409 КПК України (підставою для скасування або зміни судового рішення при розгляді справи в суді апеляційної інстанції є, наприклад, неповнота судового розгляду; невідповідність висновків суду, викладених у судовому рішенні, фактичним обставинам кримінального провадження).

Таким чином, особливості структури норм кримінального процесуального права полягають у наступному:

1. у них не завжди чітко в межах однієї статті закону сформульовано гіпотезу, диспозицію і санкцію; часто ці елементи норм розосереджено в межах кількох статей;
2. оскільки вони є формою реалізації норм кримінального права, то останні завжди ніби "присутні" в гіпотезі процесуальної норми;
3. гіпотеза кримінальної процесуальної норми, як правило, містить підстави до провадження процесуальної дії або прийняття процесуального рішення;
4. диспозиції - власне правила поведінки - найчастіше відображаються процедурні (здійснювані в певній послідовності) елементи діяльності, тому диспозиції не можуть бути відсильними до норм матеріальних галузей права;
5. санкції не завжди чітко формулюються в нормі кримінального процесуального права; найчастіше вони містяться в нормах інших галузей права. Санкції, закріплені в нормі кримінального процесуального права, є кримінально-процесуальними. Санкції, що передбачають відповідальність за порушення приписів норм процесуального права, але містяться в нормах інших галузей права, називають санкціями норм кримінального процесуального права;
6. санкції норм кримінального процесуального права встановлюють відповідальність за порушення не тільки приписів, сформульованих у їх диспозиції, а й тих, що викладено у гіпотезі.

Норми кримінального процесуального права поділяються на окремі види:

- ***норми, що уповноважують***, наділяють суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності певними процесуальними правами, надають їм повноваження на деякі юридичні дії, тобто носять дозвільний характер (наприклад, ч. 3 ст. 71 КПК України надає право сторонам кримінального провадження під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги; ч. 3 ст. 89 КПК України надає право сторонам кримінального провадження, потерпілому під час судового розгляду подавати клопотання про визнання доказів недопустимими, а також наводити заперечення проти визнання доказів недопустимими; ч. 2 ст. 95 КПК України надає право підозрюваному, обвинуваченому, потерпілому давати показання під час досудового розслідування та судового розгляду). Варто звернути увагу, що скористатися наданим правом чи ні, вирішують самі учасники кримінального провадження. Тому норми, що уповноважують, на відміну від зобов'язуючих, імперативних, мають диспозитивний характер.
- ***норми, що зобов'язують*** - які передбачають у визначених умовах конкретний вид поведінки і диктують діяти відповідним чином (наприклад, в ч. 1 ст. 202 КПК України зазначається: «У разі застосування запобіжного заходу у вигляді особистого зобов'язання підозрюваний, обвинувачений, який був затриманий, звільняється з-під варти негайно»; в ч. 5 цієї ж статті вказується: «у випадку закінчення строку дії ухвали слідчого судді, суду про тримання під вартою підозрюваний, обвинувачений повинен бути негайно звільнений, якщо в уповноваженої службової особи місця ув'язнення, під вартою в якому він перебуває, відсутнє інше судове рішення, що набрало законної сили і прямо передбачає тримання цього підозрюваного, обвинуваченого під вартою»; ч. 2 ст. 206 КПК України закріплює обов'язок слідчого судді в разі отримання ним з будь-яких джерел відомості, які створюють обґрунтовану підозру, що в межах територіальної юрисдикції суду знаходиться особа, позбавлена свободи за відсутності судового рішення, яке набрало законної сили, або не звільнена з-під варти після внесення застави в установленому цим Кодексом порядку постановити ухвалу, якою має зобов'язати будь-який орган державної влади чи службову особу, під вартою яких тримається особа, негайно доставити цю особу до слідчого судді для з'ясування підстав позбавлення свободи).
- ***норми, що забороняють*** - зобов'язують учасників кримінального процесу утримуватися від вчинення певних дій (наприклад, в ч. 2 ст. 255 КПК України забороняється використання відомостей, речей та документів, які отримані в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій для цілей, не пов'язаних з

кримінальним провадженням, або ознайомлення з ними учасників кримінального провадження чи будь-яких інших осіб; в ч. 2 ст. 275 КПК України забороняється залучати до конфіденційного співробітництва під час проведення негласних слідчих дій адвокатів, нотаріусів, медичних працівників, священнослужителів, журналістів, якщо таке співробітництво буде пов'язане з розкриттям конфіденційної інформації професійного характеру.

За порушення приписів, які містяться в зобов'язуючих і забороняючих нормах, до суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності можуть бути застосовані **санкції**:

1. процесуальні (привід через ОВС свідка, який не з'явився без поважних причин за викликом слідчого; скасування рішення чи постанови слідчого; видалення підсудного з залу судового засідання);
2. дисциплінарні (догана, звільнення з роботи);
3. адміністративні (ст. 67 КПК України: за злісне ухилення від явки до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду свідок несе відповідальність за ч. 1 ст. 185-3 або ст. 185-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення);
4. кримінально-правові (ст. 67 КПК України: за відмову давати показання про відомі обставини в справі – за ст. 385 КК України)

Для успішного виконання завдань кримінального судочинства, підвищення його ефективності, зміцнення законності, посилення охорони прав і свобод громадян вирішальне значення має точна реалізація як усієї системи кримінальних процесуальних норм, так і кожної з них окремо.

4 Чинність кримінального процесуального закону у просторі, часі та щодо осіб

Кримінальний процесуальний закон, як і будь-який закон, має свої правила дії в просторі, часі та за колом осіб. Вони викладені в ст.ст. 4, 5, 6 КПК України.

Кримінальний процесуальний кодекс у ст. 4 закріплює територіальну засаду визначення дії кримінального процесуального закону у просторі, відповідно до якого кримінальне провадження на території України здійснюються за нормами КПК незалежно від місця вчинення кримінального правопорушення. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про державний кордон України», територією України є суша, води, надра, повітряний простір, що обмежені лінією та вертикальною поверхнею, яка проходить по цій лінії, і є державним кордоном України.

Державною територією є земна поверхня, територіальні й внутрішні води та повітряний простір над ними, які перебувають під суверенітетом певної держави і на яких здійснюється державна влада. У структурі державної території України виділяються:

1. суша, море, ріки, озера та інші водойми, надра землі в межах кордонів України, а також повітряний простір над сушею і водним простором, у тому числі й над територіальними водами (територіальним морем);
2. військові кораблі, приписані до портів на території України, які перебувають під прапором України у відкритому морі, у територіальних водах іншої держави або портах іншої держави;
3. невійськові кораблі, які перебувають під прапором України у відкритому морі;
4. військові повітряні судна України, приписані до аеропортів на території України, які під розпізнавальним знаком України перебувають у відкритому повітряному просторі, у повітряному просторі або на аеродромі іншої держави;
5. невійськові повітряні судна України, приписані до аеропортів на території України, які під розпізнавальним знаком України перебувають поза її кордонами у відкритому повітряному просторі. Військові кораблі та військові повітряні судна на території іноземної держави користуються правом екстериторіальності, під яким розуміється повне виключення з-під юрисдикції держави об'єкта або особи (вважається, що вони не покинули територію своєї держави, національність якої мають).

На підставі Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18.04.61 р. (ст.ст. 22-23) приміщення дипломатичних і консульських установ користуються недоторканністю (консульські установи – за винятком випадків пожежі або іншого стихійного лиха), тобто на

території даних установ не можуть бути примусово застосовані норми процесуального права приймаючої держави.

На іноземні судна і пасажирів, що перебувають на їхньому борті, і членів екіпажів під час перебування даних судів у територіальних водах і портах України поширюється кримінальний процесуальний закон України, за винятком випадків, передбачених міжнародними договорами України з державами прапора судна.

Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується також при здійсненні провадження щодо кримінальних правопорушень, вчинених на території дипломатичного представництва чи консульської установи України за кордоном, на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні (ч. 2 ст. 4 КПК України).

При виконанні на території України окремих процесуальних дій за запитом (дорученням) компетентних органів іноземних держав у рамках міжнародного співробітництва застосовуються положення кримінального процесуального кодексу України. На прохання компетентного органу іноземної держави під час виконання на території України таких процесуальних дій може застосовуватися процесуальне законодавство іноземної держави, якщо це передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, а за відсутності такого міжнародного договору України – за умови, що дане прохання не суперечить законодавству України.

Однак слід зазначити, що на прохання компетентного органу іноземної держави, від якої надійшло доручення, може застосовуватися процесуальне законодавство відповідної іноземної держави, якщо воно не суперечить законодавству України (ч. 1 ст. 8 Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах, ратифікованої Верховною Радою України 10 листопада 1994 року). При цьому, залежно від стадії кримінального судочинства, питання про можливість застосування процесуального законодавства іншої держави вирішують Генеральний прокурор України або Верховний Суд України.

Не вважається територією України територія, на якій розташовані дипломатичні представництва інших держав в Україні, військові судна, що приписані до портів на території інших держав і плавають під їх прапорами, що перебувають у територіальних водах чи портах України, а також військові повітряні судна інших держав, приписані до аеропортів на їх території під їх розпізнавальним знаком, що перебувають у повітряному просторі чи на аеродромі України. На цих територіях правила провадження у кримінальних справах, встановлені КПК України, не діють, але можуть застосовуватись за згодою уповноважених представників відповідних держав.

Дія у часі. Конституційний Суд України в рішенні в справі про конституційне звернення Національного банку України про офіційне тлумачення ч. 1 ст. 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) від 09.02.99 р.вказав, що дію нормативно-правового акта в часі слід розуміти так, що вона починається з моменту набрання цим актом законної сили і припиняється із втратою ним законної сили, тобто застосовується той закон або інший нормативно-правовий акт, під час дії якого ці події настали або мали місце.

В ч. 1. ст. 5 КПК України вказується, що процесуальна дія виконується, а процесуальне рішення приймається згідно з положеннями даного Кодексу, чинними на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення.

Чинність кримінального процесуального закону в часі полягає в тому, що органи досудового розслідування, прокурор, слідчий суддя і суддя (суд) застосовують процесуальні норми, що діють на момент кримінального провадження. Це означає, що коли під час досудового розслідування чи судового провадження кримінальний процесуальний закон змінюється, доповнюється чи замінюється новим, то після набрання останнім чинності застосовуються нові процесуальні норми, незалежно від того, коли було вчинено кримінальне правопорушення. Однак, якщо новий закон скасовує або обмежує те чи інше

процесуальне право суб'єкта кримінального провадження в справах, які вже перебувають у провадженні органів досудового розслідування, прокурора чи суду, це право зберігається за ним до закінчення кримінального провадження. Отже, кримінальний процесуальний закон певною мірою має зворотну силу.

Однак нова кримінальна процесуальна норма не може обмежувати обсяг прав і свобод особи, яка до набрання цією нормою законної сили була залучена до кримінального процесу і користувалася даними правами і свободами, оскільки згідно з ч. 3 ст. 22 Конституції України при прийнятті нових законів або внесенні змін у чинні закони не допускається звуження змісту і обсягу існуючих прав і свобод.

За загальновизнаним принципом права закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, якщо інше не вказано в законі або нормативно-правовому акті. Конституція України в ч. 2 ст. 58 передбачає зворотну дію нормативно-правового акта в часі, тобто можливість його застосування до подій і дій, що мали місце до набрання чинності тільки у випадках, коли він пом'якшує або скасовує юридичну відповідальність особи.

Частина 5 статті 94 Конституції України визначає, що будь-який закон України набирає чинності через десять днів від дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. Таким чином, вихідною точкою для визначення дати набрання чинності кримінальним процесуальним законом, під яким слід розуміти Кримінальний процесуальний кодекс і всі ті зміни і доповнення, що були або можуть бути внесені до нього у майбутньому, є день його офіційного оприлюднення і опублікування.

Норми кримінального процесуального закону діють до їхнього скасування чи заміни новими нормами, а якщо норму було прийнято на певний строк – до закінчення такого строку.

Кримінальна процесуальна норма втрачає чинність із моменту:

1. її скасування або зміни нормативно-правовим актом рівного або вищого за юридичною силою,
2. набрання чинності новою нормою, що регламентує ті ж правовідносини,
3. закінчення строку (припинення дії умови), на який дана норма була прийнята,
4. від дня прийняття Конституційним Судом України рішення про неконституційність законів та інших нормативно-правових актів або їхніх окремих частин (ч. 2 ст. 152 Конституції).

Дія кримінального процесуального закону щодо осіб означає, що під час кримінального провадження на території України норми КПК застосовуються у справах про злочини:

1. громадян України;
2. осіб без громадянства;
3. іноземців, за винятком осіб, які користуються правом дипломатичним імунітетом.

Громадянином України є особа, яка отримала громадянство України (громадянство – правовий зв'язок між фізичною особою і певною державою, що знаходить свій прояв у їхніх взаємних правах і обов'язках) у порядку, передбаченому законами України і міжнародними договорами; іноземцем – особа, яка не має громадянства України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав; особою без громадянства – особа, яку жодна з держав відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Документами, що підтверджують громадянство України, є:

1. паспорт громадянина України (паспорти колишнього СРСР із позначкою про приналежність особи до громадянства України втратили чинність із 01.09.2002 р.);
2. свідоцтво про приналежність до громадянства України (для осіб віком до 16 років);
3. паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
4. тимчасове посвідчення громадянина України;
5. проїзний документ дитини;
6. дипломатичний паспорт;
7. службовий паспорт;

8. посвідчення особи моряка;

9. посвідчення члена екіпажа;

10. посвідчення особи на повернення в Україну (ст.ст. 1, 5 Закону України «Про громадянство України» № 2235 від 18.01.2001 р.).

Слід враховувати, що згідно з ч. 2 ст. 20 Закону України «Про громадянство України» «громадянин України, щодо якого оформляється втрата громадянства, до набрання чинності рішенням про припинення громадянства України користується всіма правами і несе всі обов'язки громадянина України».

На підставі ст. 25 Конституції України громадянин України не може бути виданий іншій державі.

Визначення за особою статусу іноземного громадянина пов'язане зі встановленням двох ознак:

1. відсутності в особи громадянства України;

2. приналежності особи до громадянства іншої держави (держав).

На підставі ч. 1 ст. 10 КК особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, в разі вчинення ними злочину за межами України не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності або суду. Разом з тим, зазначене обмеження не встановлене щодо видачі для відбування покарання осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні.

Біженці проживають в Україні на підставі посвідчень біженця, виданих міграційними службами Державного комітету у справах національностей і міграції України. Ці особи повинні зареєструватися в органах внутрішніх справ на термін дії посвідчення біженця.

Коло осіб, які користуються правом дипломатичної недоторканності, визначене Віденською конвенцією про дипломатичні зносини від 18.04.61 р. (ратифікованою Указом Президії Верховної Ради УРСР від 21.03.64 р.) і Положенням про дипломатичні представництва і консульські установи іноземних держав в Україні, затвердженим Указом Президента України від 10.06.97 р.

Належність до осіб, що користуються дипломатичною недоторканністю, підтверджується документами, що видаються Міністерством закордонних справ України (дипломатичними (консульськими) картками і дипломатичними паспортами, службові картки).

Особи, які користуються правом дипломатичної недоторканності, не можуть бути затриманими або заарештованими.

Відповідно до ч. 4 ст. 65 КПК України, не можуть без їхньої згоди бути допитані як свідки особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв – без згоди представника дипломатичної установи. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд перед допитом зазначених осіб зобов'язані роз'яснити їм право відмовитись давати показання. Особи, які користуються правом дипломатичної недоторканності, мають право відмовитися від підпису будь-якого процесуального документа.

Заяви іноземних громадян, які користуються правом дипломатичної недоторканності, про вчинені щодо них або інших осіб злочини, не є згодою на їхній допит або виконання інших слідчих дій з їхньою участю. Виконання таких дій можливе лише в тому разі, якщо про згоду взяти участь зазначено в заяві.

Можливість участі таких осіб у процесуальних діях з'ясовується через Міністерство закордонних справ України, для чого необхідно в письмовій формі звернутися в консульське управління МЗС України.

Дипломатична недоторканність може бути:

- **повна** - обумовлює непідсудність в кримінальному провадженні судам України щодо будь-яких дій, незалежно від того, вчинені вони особою при виконанні її офіційних функцій чи в інших випадках, наприклад у побутових відносинах;
- **обмежена** - при ній непідсудність поширюється виключно на дії, вчинені певною службовою особою під час виконання своїх офіційних функцій.

Однак, слід зауважити, що в ч. 2 ст. 6 КПК України зазначається: «кримінальне провадження щодо особи, яка користується дипломатичним імунітетом, може здійснюватися за правилами цього Кодексу лише за згодою такої особи або за згодою компетентного органу держави (міжнародної організації), яку представляє така особа, у порядку, передбаченому законодавством України та міжнародними договорами України».

До осіб, на яких розповсюджується повна або обмежена дипломатична недоторканність, належать:

1. Генеральний Секретар ООН, його помічники та інші посадові особи ООН, а також члени їхніх сімей;
2. представники іноземних держав, члени парламентських делегацій, а також на підставі взаємності співробітники делегацій іноземних держав, які приїждять в Україну чи проїжджають через її територію транзитом для участі в міжнародних переговорах, міжнародних конференціях та нарадах або з іншими офіційними дорученнями, члени сімей цих осіб, які їх супроводжують, якщо вони не є громадянами України;
3. дипломатичні агенти – посол, посланник, повірений у справах;
4. члени дипломатичного персоналу дипломатичного представництва, які мають дипломатичний ранг: радники, торгові представники, військові аташе, перші, другі та треті секретарі, заступники торгових представників, помічники аташе і члени сімей зазначених осіб, якщо вони не є громадянами України;
5. дипломатичні кур'єри при виконанні своїх обов'язків;
6. дипломатичні агенти, які акредитовані в іншій державі і транзитом проїжджають через територію України; члени їхніх сімей, які супроводжують зазначених осіб або слідуєть окремо, щоб приєднатися до них або повернутися у свою державу;
7. дипломатичні агенти, які є громадянами України або постійно в ній проживають, - лише щодо офіційних дій, вчинених ними при виконанні своїх функцій;
8. адміністративно-технічний персонал дипломатичних представництв і члени його сімей;
9. консульські посадові особи консульської установи, яким доручено виконання консульських функцій.